

Infobestand etappe 6 Delfzijl Termunten Camino Schiermonnikoog Munster.

Delfzijl.

De naam "Delfzijl" betekent zijl (= sluis) in de Delf (= de oude naam van het Damsterdiep). Delfzijl ontstond in de dertiende eeuw toen er een sluis gebouwd werd in de Delf. Toch was er al langere tijd sprake van bewoning van het gebied waar het huidige Delfzijl ligt. De Romein Plinius de Oudere[2] schreef reeds in 47 na Christus over het gebied aan de oevers van de Eems. In zijn reisverslag noemt hij de oorspronkelijke bewoners, die behoorden tot de Chauken en woonden op terpen of wierden, zodat zij beschermd werden tegen de tweemaal per dag opkomende vloed. Toch is dit niet het eerste teken van bewoning in Delfzijl.

In 1982 werd in de directe nabijheid van Delfzijl, onder de wierde Heveskesklooster ten oosten van Delfzijl, een hunebed gevonden. Dit is een indicatie dat er ook al in vroege tijden bewoning was in Delfzijl. De naam Delfzijl werd voor het eerst genoemd in een oorkonde van 19 juni 1303. Oorspronkelijk lagen er drie zijlen (sluizen) in de Delf. Deze werden Slochter-, Scharmer- en Dorpsterzijl genaamd. Men spreekt dus ook wel van "de drie Delfzijlen". Bij deze sluizen ontstond al snel bewoning toen er een sluiswachter aangesteld werd. Dit was het begin van het ontstaan van het huidige Delfzijl. De drie sluizen vielen onder het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen. Het gemaal 'De Drie Delfzijlen' ligt nu op de plaats van de drie oude sluizen. De drie sluizen in de Delf vormden een belangrijk strategisch punt. Ze werden niet alleen gebruikt om het binnenwater te lozen op zee, maar konden ook gebruikt worden om het zeewater over het land te laten stromen. Bovendien kon vanuit Delfzijl een belangrijke handelsroute van de stad Groningen gecontroleerd worden. Tevens werd het scheepvaartverkeer op de Eems gecontroleerd en kon zo de scheepvaart voor de haven van Emden gehinderd worden.

Haven Delfzijl.

De Haven van Delfzijl is een handelshaven en een voormalige marinehaven. De haven is verbonden met de volle zee door de Eemsmonding van de rivier de Eems, en met het achterland door onder andere het Eemskanaal. De haven van Delfzijl is de op vijf na grootste haven in Nederland. De haven wordt beheerd door Groningen Seaports dat ook de Eemshaven beheert.

In de 16e eeuw wordt de haven van Delfzijl voor het eerst vermeld in maritieme geschriften. De haven was aanvankelijk niet meer dan een gebied binnen de vesting dat bij laagwater droogviel. Door het gebied meanderde het gespuide water van het Damsterdiep, dat zorgde voor een natuurlijke vaargeul. Vanaf de waterpoort liep een steiger naar de vaargeul. De huidige handelskade loopt grotendeels langs deze vaargeul.

Grote en de kleine Waterpoort.

De huidige Grote Waterpoort van Delfzijl uit 1833 ligt in de dijk aan het einde van de Havenstraat. De Waterpoort is een van de waterpoorten die Delfzijl kent. Er is ook de Kleine Waterpoort, die ook wel De Ruyterpoort genoemd wordt.

De Waterpoort werd in de jaren 1970 gerestaureerd en is nog steeds in gebruik als coupure. Bij een hoge vloed wordt de poort afgesloten door middel van een metalen deur. Aan de havenzijde is een steen met inscriptie die de springvloed van 1962 markeert.

De Kleine Waterpoort of De Ruyterpoort is de kleinste van de twee waterpoorten in Delfzijl. De poort dankt zijn naam "De Ruyterpoort" aan Michiel de Ruyter, die in 1665 de West-Indische vloot in Delfzijl aan land bracht.

De Kleine Waterpoort is net als de Grote Waterpoort een coupure in de zeedijk. Om Delfzijl te beschermen tegen hoogwater kan de Kleine Waterpoort met een handmatig bediende draaideur worden gesloten. De poort is fraai beschilderd met historische taferelen.

Farmsum.

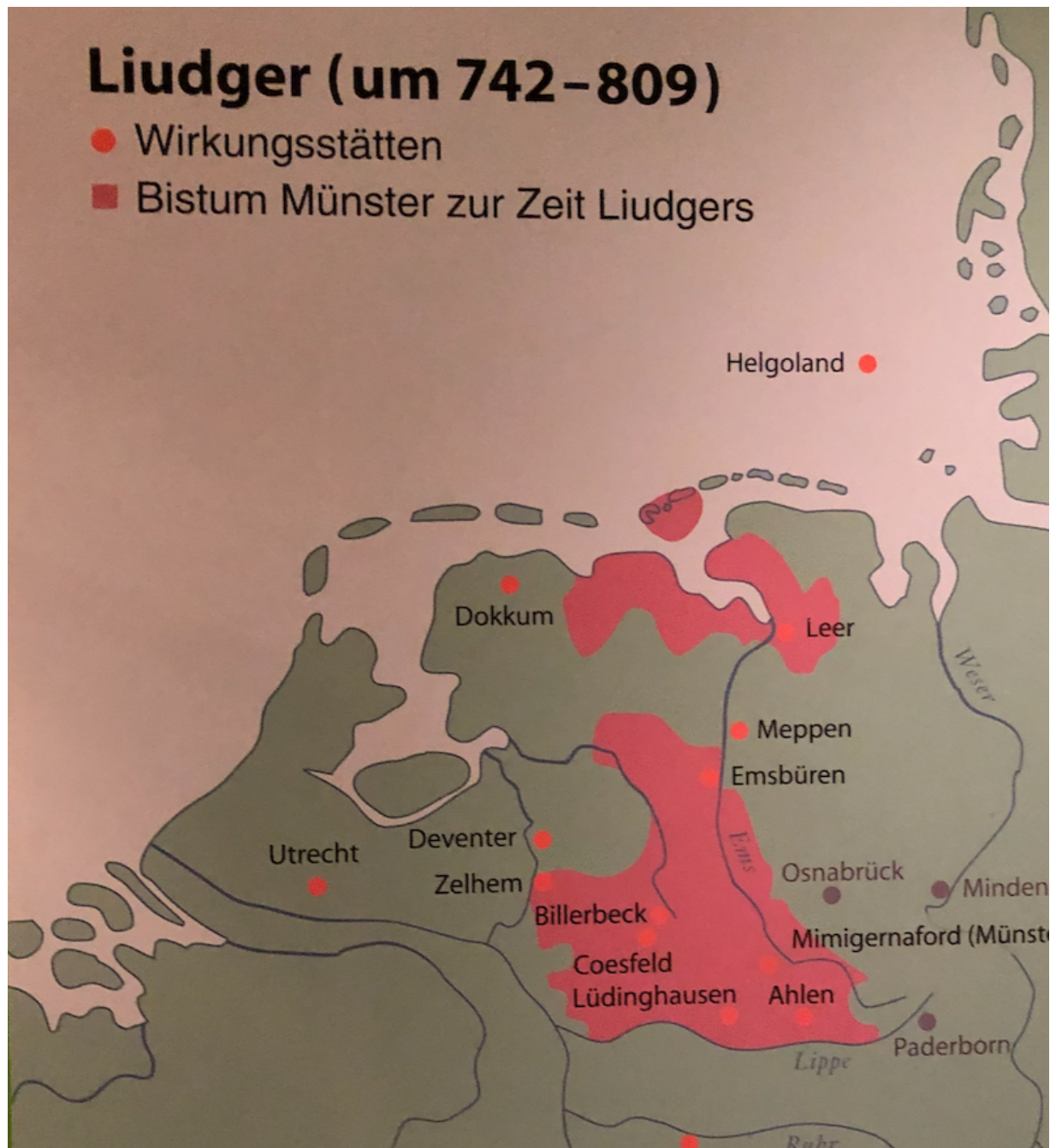
Het noordwestelijke oude deel van het dorp is gelegen op een wierde. Omstreeks het jaar 1000 werd voor het eerst gesproken van het dorp Farmsum: Fretmarshem. Deze naam laat zich verklaren als 'woonplaats van Fretmar ("Vredemaar")'. In het jaar 1228 was er sprake van Fermeshem. Aan het einde van de 14de eeuw werd de naam als Fyrmesen geschreven en nog later als Fermissum en Farremsem. De rechtspraak, ook de proosdij

over het oosten van Fivelingo en de Oldambten, was toen in handen van de Ripperda's, de bewoners van het Huis te Farmsum. In de Franse tijd is Farmsum kortstondig, in 1809, een zelfstandige gemeente geweest. De Fransen hadden het plan om van Farmsum en Delfzijl een tweelingvesting te maken. Dit zou betekenen dat Farmsum een fortresse zou worden, maar van het plan kwam niets terecht. Tijdens het beleg van Delfzijl (1813-1814) had Farmsum zwaar te lijden onder de beschietingen en uitvallen van de Fransen en omdat het schootsveld rond de vesting vrijgemaakt moest worden.

Kerk Farmsum.

De kerk is gesticht door Liudger in zijn zendingswerk. In het Stadtmuseum in Munster is het volgend kaartje te bewonderen over het werk van Liudger.

De hoge toren van de kerk van , ontworpen door J.W. Maris, werd al in 1855-1857 gebouwd bij de toen nog bestaande middeleeuwse kerk. Deze werd wegens bouwvalligheid in 1869 vervangen door de huidige driebeukige hallenkerk met driezijdige sluiting. De kerk is uitgevoerd in rode baksteen, versierd met speklagen van stucwerk. De beide met frontons getopte zijkapellen zijn iets lager dan het schip. Boven op de opvallende, vierkante toren, die uit drie transen bestaat, rust een door een balustrade omgeven uivormige bekroning (in de noordelijke provincies veelal 'siepel' genoemd), waarop boven elkaar twee achthoekige open verdiepingen. Daarop staat een naaldspits met een windvaan in de vorm van een zeemeermin. De middenbeuk is voorzien van een tongewelf, de zijbeuken zijn zeer smal. Het interieur is in baksteen uitgevoerd met rondboogvensters, een attiek boven de kroonlijst en lisenen met rechthoekige nissen. De dunne zuilen zijn voorzien van gietijzeren kapitelen versierd met palmetten.

De doopvont is van zandsteen en dateert uit de 17e eeuw. In feite is het een tuinvaas behorend bij de in 1745 afgebroken borg Haykema in Zeerijp, die werd opgebaggerd uit de Farmsumer pastoriegracht. In de kerk is een gebeeldhouwde grafzerk uit 1633 bewaard gebleven, die vervaardigd werd voor Maurits Ripperda. Er hangt een grote koperen lichtkroon uit de negentiende eeuw.

Ongewoon voor een protestantse kerk zijn de drie aan heiligenbeelden herinnerende gipsen beelden van de kerkhervormers Luther, Zwingli en Calvijn, die in 1869 in de nieuwe kerk werden geplaatst. Een omvangrijk, door N.A. Lohman in 1828 gebouwd orgel, dat in de oude kerk van Farmsum stond, werd in 1869 door orgelbouwer Petrus van Oeckelen verhuisd naar de huidige kerk. Daarbij werd het uitgebreid met een vrij pedaal. Behalve het hoofdorgel bezit de kerk ook een koororgel, dat Roelf Meijer in 1878 voor het kerkje van Weiwerd bouwde. Het verhuisde in 1983 naar Farmsum, omdat het kerkje van Weiwerd moest wijken voor de uitbreiding van de haven van Delfzijl in de Oosterhoek. Tijdens restauratiewerkzaamheden in 2012 aan de vloer van de kerk werden historische grafzerken blootgelegd, waarbij drie van leden van de adellijke familie Ripperda. Deze middeleeuwse zerken worden uit de vloer gehaald en zullen in de kerk tentoongesteld worden. De museale presentatie van allerlei vondsten maakt deze kerk erg bijzonder.

Molen Farmsum.

De Aeolus is een korenmolen in het dorp Farmsum vlak bij Delfzijl. De naam Aeolus verwijst naar de windgod uit de Griekse en Romeinse mythologie.

De oorspronkelijke Aeolus was een koren- en pelmolen aan de noordkant van Farmsum, aan de zuidzijde van het Eemskanaal. De molen werd in 1811 gebouwd en was tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw in gebruik. De molen raakte in ernstig verval en na enkele halve restauraties bleef een gehavende en incomplete molen over. De gemeente Delfzijl besloot de molen naar de Borgshof aan de zuidkant van het dorp te verplaatsen. Toen de houten bovenbouw geplaatst zou worden op de nieuw gemetselde onderbouw aan de Borgshof knakte de hijskraan en hierbij viel het bovenachtkant te pletter op de grond. Naderhand werd een vrijwel nieuw achtkant gemaakt. De pelstenen, die in 1972 naar De Jonge Hendrik in Den Andel waren gegaan, keerden niet weer terug. De molen is vanaf 1978 enkele malen per week in bedrijf dankzij vrijwillige molenaars.

Het drama van de verdwenen dorpen Weiwerd, Heveskes en Oterdum.

Weiwerd is een grotendeels afgebroken radiaal wierdedorp. Net als Heveskes en Oterdum moest het dorp plaatsmaken voor de grote industriële uitbreiding van Delfzijl, maar omdat de verwachtingen nooit werden gehaald is het dorp slechts deels gesloopt. Het contrast met het ernaast gelegen industriegebied is groot. Volgens de laatste plannen moet het een gebied voor startende ondernemingen worden. Het dorp heeft de bestemming bedrijventerrein, maar er wonen nog altijd mensen.

Weiwerd ligt bij het industriegebied Oosterhorn ten zuiden van het Chemiepark Delfzijl, waarvan het wordt gescheiden door het Oosterhornkanaal (westen) en de Oosterhornhaven (noordwesten en noordoosten). Ten oosten van het dorp ligt het terrein van Dow Chemical (vroeger Upjohn), ten zuidoosten een

waterzuiveringsinstallatie en ten zuidwesten het gehucht Geefsweer. De N362 loopt ten zuidwesten van het dorp, over het tracé van de oude spoorlijn Zuidbroek - Delfzijl van de NOLS.

Ten westen van Weiwerd lag vroeger een haventje aan het Weiwerdermaar, dat uitkwam bij Farmsum in het Afwateringskanaal van Duurswold. Aan zuidzijde liep en loopt het Weiwerdermaar door in de richting van Ideweer. Het noordelijk deel werd echter vergraven voor de nieuwe haven van Delfzijl.

De wierde is ouder dan het dorp en werd reeds bewoond rond het begin van de jaartelling. De wierde ligt op een oude kwelderrug en vormt onderdeel van de wierdenreeks Farmsum - Weiwerd - Geefsweer - Amsweer - Heveskes - Termunten - Woldendorp. Het is tegenwoordig een archeologisch monument. Het dorp is in de vroege middeleeuwen ontstaan op en rond een wierde, gelegen ten zuiden van Farmsum. In de 11e eeuw werd het voor het eerst genoemd als Wahcvurd of Wagvurd. 'Wag' staat voor "golf" of "water" en 'werd' betekent wierde, duidend op de plek van het dorp aan het water; op een vloedheuvel. Wag veranderde later in 'wei'; in 1306 is sprake van Weywert of Wiewerd. Waarschijnlijk verrees in de middeleeuwen een kerk (van kloostermoppen) met stompe toren op de wierde, die omgeven was door een gracht. In 1877 werd de oude kerk vervangen. Het puin werd waarschijnlijk gebruikt ter verharding van de Kloosterlaan bij Heveskesklooster. Er kwam een nieuw kerkje, dat van buiten wit werd gepleisterd. In 1878 werd hierin een orgel van Roelf Meijer geplaatst. De gracht werd in de 20e eeuw gedempt. In 1868 werd ook een openbare school gesticht in Weiwerd.

Ten westen van de wierde stond waarschijnlijk vanaf de 14e eeuw het steenhuis van ene Ebbe Ackinga. Dit werd echter aan het begin van de 15e eeuw verwoest tijdens een oorlog (evenals een nieuw huis dat hij daarop liet bouwen bij Woltersum). Van het oude steenhuis resteren nog delen van de gracht.

Het dorp werd verschillende malen geteisterd door natuurrampen en dierziekten. Tussen 1640 en 1680, in 1710 en tussen 1715 en 1717 kwamen vele dieren om door de veepest. In 1686 verdronken ruim 500 jonge dieren, 20 paarden en veel schapen bij de Sint-Maartensvloed. De laatste veepest van 1715 tot 1717 ging gepaard met de een overstroming in 1715 en de Kerstvloed (1717), zodat ruim duizend stuks vee omkwamen tussen Weiwerd, Heveskes en het Klooster Oosterwierum. Een gevolg hiervan was dat veel boeren overgingen op akkerbouw.

Aan het einde van de Franse tijd was Weiwerd van militair belang omdat er een batterij gevestigd was voor het beleg van Delfzijl. In december 1813 werd een aanval op de batterij afgeslagen door de Pruisen, maar in februari werd de batterij toch verwoest door de Fransen, die het dorp vervolgens op 14 februari in brand staken en plunderden.

Tussen 1910 en 1942 had het dorp aan de zuidzijde een spoorwegstation voor de spoorlijn Zuidbroek - Delfzijl (tot 1934) en de Woldjerspoorlijn Groningen - Weiwerd - Delfzijl (vanaf 1929). Na de sluiting zijn de rails weggebroken. In de nacht van 19 op 20 juni 1942 liet een geallieerde bommenwerper per abuis een bom midden in het dorp vallen, waarbij zeven mensen om het leven kwamen en zeven huizen aan de zuidzijde van de wierde werden verwoest. Tijdens de nadagen van de Tweede Wereldoorlog werd er fel gevochten bij het dorp bij de bevrijding van Delfzijl. Daarbij werd ook het station Weiwerd opgeblazen. Gedurende tien dagen vochten Duitsers tegen Canadezen en tegen Duitsers die wilden deserteren. Het dorp werd daardoor zwaar beschadigd. Ook de zuidmuur van de kerk werd zwaar getroffen. In 1947 werd de kerk gerestaureerd.

Onheilspellende voortekenen

Het begin van het einde van het dorp begon na de Tweede Wereldoorlog. Door het verdwijnen van de spoorlijn en de schaalvergroting verdwenen veel winkels en bedrijven en nam het inwoneraantal af. Na de oorlog waren er bijvoorbeeld nog twee bakkers, maar in 1968 was dit teruggelopen tot 2 winkels en twee cafés (waaronder 'De Nieuwe Brug'). Het bleef echter nog wel het grootste van de drie dorpen van De Oosterhoek. In 1961 toen het besluit viel om Heveskes en Oterdum te slopen voor de uitbreiding van de haven van Delfzijl (en dijkverzwaring in het geval van Oterdum), bleef het dorp nog buiten schot. Er werd alleen besloten om de haven van Weiwerd door te trekken naar het deels te verdwijnen Heveskes, waarvoor ook de

ijsbaan van het dorp moest verdwijnen. De dorpingen kregen van de gemeenteraad van Delfzijl de toezegging dat hun dorp gespaard zou blijven, een toezegging die in 1964 ook door het Havenschap Delfzijl (50% rijk, 30% provincie, 20% gemeente Delfzijl, nu Groningen Seaports) werd gedaan. De industriegebieden zouden niet verder reiken dan de rand van het dorp. Een jaar later werd een terrein ten oosten van Weiwerd ook aangemerkt met de bestemming industrie. In 1968 werd een aantal woningen in Weiwerd aangekocht voor het haventerrein. De bevolking werd wantrouwig over gedane beloften door Delfzijl. De toekomst voor het dorp was niet rooskleurig met het verdwijnen van de voorzieningen en met een industrieterrein in de achtertuin zouden mensen er minder snel willen wonen. De woningprijzen daalden daardoor ook. De gemeente beloofde dat jaar om jonge gezinnen te stimuleren om er te gaan wonen. Toch werd in 1969 nog een vestiging van Delfzijls Spaarbank geopend in het dorp. De bouw van woningwetwoningen was in 1967 nog uitgesteld met een beroep op het nog vast te stellen bestemmingsplan Weiwerd. Toen dit in 1968 echter werd vastgesteld en in 1969 in werking trad, bleven nieuwe woningen echter uit: Van de geplande 65 woningen van het uitbreidingsplan werd er slechts een gebouwd. Jonge gezinnen wilden volgens de gemeente niet onder de rook van de industrie wonen. Althans: uit vraag naar animo onder de werknemers van industriebedrijven Akzo en Aldel zou dit zijn gebleken. In een latere hoorzitting weerspraken sommige Weiwerders dit; er zou best animo geweest zijn. De gemeente zou volgens hen volgens een bepaalde tactiek hebben gespeeld.[1] Wat ook de werkelijkheid was, toen mocht het echter niet meer baten. Ondertussen breidde de industrie van Delfzijl zich wel steeds verder uit in de richting van Weiwerd.

In 1971 keerde het tij toen de 'commissie van advies en bijstand voor de stadsontwikkeling' van de gemeenteraad van Delfzijl de positie van Weiwerd ter discussie stelde. Zij stelde dat Weiwerd niet meer te handhaven zou zijn wanneer zij door ongezonde industrie zou worden omsingeld. De bouw van nieuwe woningwetwoningen zou daarom niet meer nodig zijn, daar het dorp op termijn toch leeg zou lopen. Een voorstel om een bufferzone tussen dorp en industrie aan te leggen werd als onrendabel afgewezen. Een onder de Weiwerders gehouden enquête waaruit bleek dat de meeste inwoners wilden blijven werd als gekleurd en niet-objectief aan de kant geschoven door de commissie. Tegelijkertijd begonnen ook het Havenschap Delfzijl en de burgemeester en wethouders van Delfzijl na te denken over de sloop van het dorp. Toen het Amerikaanse chemische bedrijf Upjohn (sinds 1985 Dow Delfzijl) zich dat jaar ten oosten van Weiwerd wilde vestigen kwamen de Weiwerders in opstand. Door de komst van dit bedrijf zou het dorp klem komen te zitten tussen de industrie en het bedrijf zou veel van de schadelijke stof fosgeen uitstoten. De Waddenvereniging adviseerde dat er voor alle inwoners van het dorp gasmaskers zouden komen wanneer Upjohn zich naast het dorp zou vestigen. Na Kamervragen werd het bedrijf de plek toch toegewezen onder voorwaarde dat er geen gevaar voor de volksgezondheid mocht zijn.

Het oude kerkhof

Aan het einde van 1971 bezegelde de Delfzijlse wethouder Jan Beijert het lot van het dorp: Een afstervingsproces voor het dorp werd door hem misdadig geacht en in overleg met het Havenschap Delfzijl was daarom besloten dat het dorp moest worden opgekocht. Een planologische noodzaak voor de sloop was er niet daar er geen plannen waren met de wiede vanwege de archeologische bescherming; het ging volgens Beijert enkel om de daling van de huizenprijzen waarover werd geklaagd door inwoners en waar de gemeente iets aan wilde doen. Daarnaast noemde de Delfzijlse VVD-burgemeester Van Bruggen die tevens lid was van het dagelijks bestuur van het havenschap de veranderde milieuwetgeving, waardoor huizen tegenwoordig niet meer "tot de poorten van de fabrieken" werden gebouwd. Bij de vaststelling van de grenzen van het industriegebied in de jaren 1960 was dit besef andersom nog niet doorgedrongen. Omdat Weiwerd volgens hem geen levensvatbaarheid had getoond zou daarom het dorp Weiwerd het beste in het beheersgebied van het industriegebied kunnen worden opgenomen. Hij beschouwde het dan ook als een fout dat Weiwerd niet eerder samen met Oterdum en Heveskes was aangewezen voor de sloop. Het was extra cru voor de 10 gezinnen uit Oterdum en 7 gezinnen uit Heveskes die vanaf 1955 juist verhuisd waren naar Weiwerd. De koopsom werd bepaald op 5 miljoen gulden voor de 91 percelen grond en 37 hectare die het dorp omvatte. De huizen zouden voor de volle prijs moeten worden opgekocht, ver boven de eigenlijke waarde. De 386 bewoners zouden

moeten verhuizen of zoals Beijert hen voorhield: "Wat willen jullie: vreten met een beetje stank of werkloosheid". De verdwijning van het dorp werd voorzichtig geraamd op 5 tot 10 jaar. In 1972 ging de gemeenteraad van Delfzijl akkoord en was het lot van het dorp bezegeld.

Veel jongere inwoners vonden dat er toch niks meer te redden viel en vertrokken al snel. In 1974 was reeds meer dan de helft van de huizen opgekocht door het havenschap en bestond bijna de helft van de bevolking reeds uit 65-plussers. Zij wilden vaak niet weg omdat ze niet weer zoiets weer zouden krijgen. Weiwerd was een hechte gemeenschap en waar kreeg je zoiets weer voor hetzelfde geld? De leegloop zette echter toch door. De laatste kruidenierszaak van Weiwerd (kruidenier Rijsbergen) sloot in 1975 evenals het laatste café. In 1976 lekte een voorstel uit van Upjohn aan Gedeputeerde Staten van Groningen om alsnog fosfeen te gaan produceren. De regering verklaarde dat dit alleen kon als bij ongelukken dan slechts zoveel fosfeen zou mogen worden uitgestoten als onschadelijk voor de gezondheid. De plannen gingen uiteindelijk niet door.

Heveskesklooster of Klooster van Oosterwierum.

Heveskesklooster is een wierde die ligt in de Oosterhoek, iets ten zuiden van het verdwenen dorp Heveskes. De benaming Heveskesklooster kwam pas in de 19e eeuw in zwang. De naam verwijst naar het klooster Oosterwierum dat hier tot in de 16e eeuw heeft gestaan. De bewoning van de wierde kan (met uitzondering van de periode van het hunebed) in vier periodes worden ingedeeld:

- oudste wierdebewoning, tweede helft 1e eeuw v.Chr. - eind 4e / begin 5e eeuw na Chr.
- vroegmiddeleeuwse wierdebewoning, ca. 800 - 1300.
- laat-middeleeuwse wierdebewoning, ca. 1300 - 1610.
- jongste wierdebewoning, 1610-1975.

In de vroegste perioden werd de wierde waarschijnlijk bezet door slechts één boerderijbehuizing van het type woonstalhuis. Fundamenten van de in 1586 uitgebrande kloosterkerk van Oosterwierum, vierhonderd jaar later blootgelegd.

Hunebed.

Op de wierde werd in de jaren 1982-1986, in het kader van de Monumentenwet, archeologisch onderzoek verricht door het Biologisch-Archeologisch Instituut (BAI) van de Rijksuniversiteit Groningen. Daarbij werden niet alleen resten van het klooster gevonden, maar ook het meest noordelijke hunebed in Nederland en een steenkist.

Het hunebed G5 (nummering-Van Giffen) werd geheel onverwacht in 1982 aangetroffen, twee meter onder de klei. Het hunebed was van het type 'vergroete dolmen'. Het stenen grafmonument was omstreeks 3400 v.Chr. gebouwd op het dekzand en omstreeks 2200 v.Chr. gedeeltelijk gesloopt. In de loop der tijd werd het hunebed door lagen veen en klei aan het oog onttrokken. In 1984 werd nog de steenkist uit het Neolithicum gevonden. De zes zijstenen, de sluitsteen en de drie dekstenen werden naar het Muzeeaquarium Delfzijl overgebracht, gescheiden van de steenkist, die is te bezichtigen in het Hunebedcentrum in Borger. Dat dit archeologische monument gesloopt werd, is een grote uitzondering in de moderne tijd. Het bijzonder gesitueerde, unieke hunebed mocht niet blijven liggen op de vindplaats, omdat men uitging van de veronderstelling dat de oprukkende industrie van Delfzijl tot hier zou gaan reiken. Uiteindelijk gebeurde dit niet, maar het hunebed was toen al verwijderd.

Klooster.

Het klooster Oosterwierum bestond uit twee omgrachte kerkelijke gebouwen. Het klooster, een Johannierter commanderij, wordt voor het eerst vermeld in 1319 en was waarschijnlijk niet veel eerder gesticht. De meeste vestigingen van de Johannieten in Nederland leken meer op welvoorzien landgoederen dan op werkelijke kloostergemeenschappen. Tot het klooster behoorden boerderijen tot in Hoeksmeer bij Garrelsweer. Het klooster bezat ook een refugehuis in Groningen in de Schoolstraat. Dit werd later het Ommelanderhuis (bestaat nu nog).

Het klooster werd in 1586 tijdens de Tachtigjarige Oorlog door brand verwoest. De fundamenten van de kloosterkerk en bijbehorende kerktoren werden begin jaren 1980 teruggevonden bij opgravingen.

Klooster Baamsom.

Grijzemonnikenklooster is een wierde en voormalig gehucht ten westen van Baamsom en ten noordoosten van Lesterhuis (tussen Woldendorp en Termunten). Er staat een boerderij; Grijs Monnikenklooster. De boerderij ligt aan een meander van de Oude Ae, een restant van de Munte. Langs de boerderij loopt de Kloosterlaan.

Op de wierde werd in 1299 het Cisterciënzer monnikenklooster Menterne hersticht, omdat het klooster Menterwolde bij Nieuwolda niet veilig genoeg meer lag. Volgens diverse 18e- en 19e-eeuwse bronnen werd het klooster ook wel Trium Montium (Drie Bergen of Drie Heuvelen) genoemd. Ook werd het klooster, omdat het gewijd was aan Benedictus, ook wel St. Benedictusklooster (Sanctus Benedictus in Menterna) genoemd. Ten slotte werd het ook wel Grijzemonnikenklooster genoemd, naar de grijze kleur van de kappen die de Cisterciënzer monniken droegen. Het klooster was een dochter van het klooster van Aduard.

Op het kloosterterrein, dat binnen de grachten ongeveer 3 hectare omvatte, bevonden zich onder andere een korenmolen, een smederij en een achtkantig waterreservoir, terwijl zich buiten de wallen vermoedelijk een tichelwerk bevond. De abt had vermoedelijk tevens de leiding van het Termunterzijvest. Het klooster bezat onder andere voorwerken in Muntendam (Kolde Monniken), Midwolda (Nijenhuis) en Rysum (Krummhörn) (Rode Voorwerk), waarschijnlijk ook in Nieuwolda (De Olde Stoeve), verder veenderijen in de Dollard (Munnikeveen) en in de omgeving van Muntendam. Het voorwerk in het naburige Lesterhuis was volgens overleveringen eveneens verbonden met het klooster, maar bevond zich in de 16e eeuw (en vermoedelijk ook eerder) in handen van het klooster te Heiligerlee. Het Grijzemonnikenklooster bezat parochierechten te Wagenborgen en Zwaag, waarvan de dorpskerk in 1419 werd geïncorporeerd. In Groningen bezat het klooster een refugium op de hoek ('de Horne') van het Martiniekerkhof met de Sint-Jansstraat (St. Johannesstrate), daarnaast een refugium te Appingedam. Het grondbezit was uitgestrekt. Nog in 1555 hadden de kloosterlingen 150 hectare in gebruik, terwijl het Grijzemonniken- en het Grijzenvrouwenklooster samen alleen al in het Wold-Oldambt zo'n 900 hectare verpachtten. Voor het ontstaan van de Dollard in de 15e eeuw was dat nog veel meer.

Het klooster werd in 1569 in brand gestoken en geplunderd door watergeuzen, waarop de weerloze monniken samen met de laatste abt Arnoldus Kenninck uitweken naar Aduard. In 1577 ging het klooster bestuurlijk samen met dat van Aduard; de goederen bleven behoren tot een afzonderlijk fonds. In 1578 werd het Grijzemonnikenklooster afgebroken.

Op de plek van het klooster werden vervolgens twee boerderijen gebouwd. Eind 19e eeuw werden beide boerderijen samengevoegd tot een nieuwe boerderij. De vijver die bij de boerderijen lag werd toen ook gedempt. Delen van de funderingsmuur van het klooster werden in 1997 aangetroffen bij een archeologisch proefonderzoek.

Termunterzijl.

Het dorp is ontstaan nadat in 1601 in het Termunterzijldiep een sluis werd gelegd. Hier eindigde de Stadsweg die de stad Groningen via Appingedam, Farmsum en de Oosterhoek verbond met Oost-Friesland en kon men de reis naar Emden voortzetten per veerboot. In 1686 werd de zijl verwoest en kwamen bijna alle inwoners om tijdens de Sint-Maartensvloed. In 1725 werd in opdracht van de stad Groningen onder leiding van stadsbouwmeester Anthony Verburgh een nieuwe sluis gelegd: de Boog van Ziel. Aan het einde van de Franse tijd was Termunterzijl van militair belang omdat er een batterij gelegd was voor het beleg van Delfzijl (1813-1814). Rond het midden van de 19e eeuw was het een vissers- en handelsplaats. De groei van Termunterzijl als handelsplaats was voor een belangrijk deel te danken aan de bloei van de veenkoloniale scheepvaart. In de laatste decennia van de twintigste eeuw werd de recreatieve scheepvaart belangrijk voor de haven. Bij de verhoging van de dijken op deltahoogte in 1972 werden een nieuwe sluis en een buitendijkse stormvloedkering aangelegd. In 2000 kwam het Gemaal Rozema klaar. Ook het oude Gemaal Cremer uit 1930-31 is met de status van rijksmonument nog aanwezig.

Museumgemaal Kremer Termunterzijl.

Het gemaal Cremer in Termunterzijl (provincie Groningen) is gebouwd in 1930. Na de in gebruikname van het nieuwe gemaal Rozema in 2000, werd "Cremer" in 2002 een museumgemaal. Een museumgemaal, maar wel volledig functionerend en inzetbaar in geval van calamiteiten. Dankzij sponsors, donateurs en vrijwilligers! Open op zo. van 13.00 uur tot 17.00 uur. De toegang is gratis. OP aanvraag ook op andere tijden te bezoeken: gemaalcremer@hotmail.com

Eems.

De Eems is een rivier die stroomt door het noordwesten van Duitsland en bij haar monding via de Dollard en Westereems aan het noordoosten van Nederland grenst. Zij loopt door de deelstaten Noordrijn-Westfalen en Nedersaksen (Eemsland). Zij ontspringt in de Senne (bij het Teutoburger Wald in Duitsland, nabij Bielefeld) en mondt via de Dollard en de Waddenzee uit in de Noordzee. In de Waddenzee loopt de Eems over het wad als Westereems tussen de eilanden Rottumeroog en Borkum door; het zeegat aan de andere zijde van Borkum, tussen dit eiland en Juist heet Oostereems. De Eems is 371 kilometer lang, waarvan 238 kilometer bevaarbaar zijn.

Termunten.

Het dorp is ontstaan op een wierde aan de Eemsmonding. Het lag bij de monding van het riviertje de Munte of Oude Ae. Deze ontsprong in de buurt van het huidige Wildervank. Bij Muntendam werd dit riviertje in de middeleeuwen afgedamd. Op oude kaarten zoals die van Jacob van Deventer en de Hattinga-atlas is sprake van twee dorpen: Grote Munte en Lutke Munte. Deze laatste wordt ook wel Kleine Munte genoemd. Lutke Munte werd ten onrechte op de plaats van het huidige Termunten getekend, terwijl de locatie van Grote Munte wisselt. De Hattinga-atlas situeert haar op de plek van het huidige Termunterzijl. Lutke Munte is echter de terp ten westen van het Kleine Diep (de voormalige Munte of Ae) terwijl Grote Munte de terp ten oosten van dat riviertje betrof. De kerk van Lutke Munte is omstreeks 1575 afgebroken, waarbij de stenen voor de dijk zouden zijn gebruikt. In het zuiden van Grote Munte bevond zich de Holm, de borg van de beruchte Houwerda's. Begin 15e eeuw beheersten zij met de Gockinga's van Zuidbroek het Oldambt. Zij hadden zich verbonden met de Hamburgers. Ze werden echter verslagen door de stad Groningen, waarna het Oldambt zijn zelfstandigheid verloor. Het Cley-Oldambt (ongeveer de voormalige gemeente Termunten) kwam onder direct bestuur te staan van een drost van de stad Groningen.

Kerk Termunten.

Dit gedrongen voorbeeld van laatromaanse bouwkunst ligt op een eeuwenoude wierde met een dijk als decor in de achtergrond. Veel mooier kun je het niet krijgen. Van de tufstenen voorganger is nog een deel van de viering aan de noordkant te zien. Van deze kruiskerk zijn slechts de koor- en vieringtravee overgebleven. De kruiskerk werd gebouwd eind 13e eeuw en is mogelijk gewijd aan de soldatenheilige Ursus van Solothurn en de nog minder bekende heilige Cyprianus van Carthago (met zwaard, bisschopskledij en boek) of Kilianus van Würzburg (zwaard, bisschopskledij en palm). Een zegelafdruk uit 1347 (van Groot- dan wel Klein-Termunten of beide dorpen samen, dat is onduidelijk) toont een krijgsman en een bisschop, ieder met een zwaard in de hand, en het onvolledige randschrift '.....IANI ET VRSI PATRONORUM M(EN)T(ER)NENSIV(M) (.....IANUS en URSUS .....)'. Het latere kerspelzegel van Termunten (onder andere bewaard in een afdruk uit 1609) nam alleen de afbeelding van de bisschop over en verbond die vermoedelijk ten onrechte met het opschrift dat alleen Ursus vermeld: 'SIGILUM MVNTERNAE SVRSVS (SINT URSUS)'. In de late 13e eeuw werd een rechthoekig koor aan de kruiskerk toegevoegd. In de 16e eeuw werden de dwarspanden afgebroken en in de 17e eeuw de schiptraveeën. De koepelvormige meloengewelven volgden in de 18e eeuw. In de 19e eeuw is de oorspronkelijke, losstaande toren ingestort en afgebroken. Deze werd vervangen door een dakruiter. Na de brand van 1945 (oorlogsschade), waarbij koorgewelf en dakruiter verloren gingen, werd een nieuwe toren met een tentdak gebouwd. Deze is maar enkele meters hoger dan de kerk. Bij de restauratie van 1951 werd in het koor een nieuw achtdelig koepelgewelf geslagen. De fraaie koortravee is een staalkaart van laatromaanse decoratieve elementen. De wanden kennen een geleding in twee

zones, met elkaar verbonden door colonetten op geglazuurde consoles die enkele meters boven het maaiveld geplaatst zijn. Daardoor ligt er meer nadruk op het verticale element. Aan de noordzijde is onder een der consoles de uitloop van een piscina zichtbaar. Het metselwerk is prachtig uitgevoerd met spaarvelden, boogfriezen en colonetten. Het begint onderaan met een trasraam van geglazuurde baksteen. In de benedenzone zijn ronde, diepliggende vier- en zespanvensters. De blinde hoekvensters zijn decoratief. In de bovenzone bevinden zich groepen van drie klimmende vensters, geflankeerd door spaarvelden. De aanzetten naar de dwarspanden zijn aan de buitenzijde nog duidelijk herkenbaar. De oostelijke geveltop heeft vijf klimmende spaarvelden met spitse bogen en spitsboogfriezen langs de top. De vensterindeling en bijbehorende detaillering zijn binnen terug te vinden, evenals de boogfriezen. De koortravee is inwendig in twee zones verdeeld die, in tegenstelling tot de buitenzijde, niet met elkaar verbonden zijn. De zones worden gescheiden door een boogfries: licht spits aan noord- en zuidzijde, rond aan de oostzijde. De bovenste zone vertoont op vensterhoogte een pseudotriforium, karakteristiek voor het Groninger laatromaans. Het benedengedeelte bevat een groot aantal nissen: o.a. een zeer hoog zittende piscina. De meest opvallende nissen zitten aan de noordkant: het lijken sedilia (sedilia of sessiestoelen zijn de zetels voor de dienstdoende geestelijkheid in een plechtige mis; gewoonlijk drie: voor de celebrant en zijn beide assistenten). Ze zitten gewoonlijk aan de zuidzijde, de epistelkant van het altaar. Hier zijn we maar twee zetels en deze zitten aan de noordkant. De viering heeft een onregelmatig grondplan en bevat uitzonderlijk zware vieringpijlers met een sterk naar binnen springende aanleg en een dubbele triomfboog. Op grond hiervan heeft o.a. C.H. Peters het bestaan van een vieringtoren verondersteld (vgl. de kerk van Pilsum, Ostfriesland) De uit de kerk van Heveskes afkomstige zandstenen doopvont komt uit de 12e eeuw. De overheersende kleur van het interieur is wit, dit wordt nog geaccentueerd door de kleur rood van de colonetten. Deze kleur zien we ook terug bij de vloertegels. In 1864 bouwde N.A.G. Lohman een orgel voor de Doopsgezinde Kerk in Noordbroek. Het kreeg zes stemmen en had een aangehangen pedaal. Na sluiting van deze kerk werd het orgel opgeslagen in Nieuwolda. Een jaar na de restauratie door Mense Ruiter in 2008 werd het in de kerk van Termunten geplaatst.